

ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ XIV-XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՍՏԵՓԱՆ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ

1287թ. մահացած Արցախ-Կասպենի իշխանաց իշխան Աթաբեկ-Իվանեհին անմիջապես փոխարինել է իր որդին՝ Ջալալ II Հասան-Ջալալյանը, որի մասին վիճազիր արձանագրություն կա Սուրբ Հակոբա վանքում՝ թվագրված 1293 թվականով:

Հաթերքի իշխանագուն Խույլուբեկը՝ Խոյդանի որդին, Սուրբ Հակոբա վանքին ընծաներ տալու առիթով փորագրել է տվել հետևյալ արձանագրությունը. «ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՋԱԼԱԼԻՆ ԵՍ ԽՈՒԹԼՈՒ ԲԷԿ ՈՐԴԻ ԽՈՅԴԱՆԱՅ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԸՆԾԱՅԻԲ, ՏԿԻՆ Ի ՏԱՐՈՒՄՆ Բ. ԱՒՐ ԺԱՄ Ի ՏԱԽԻ ՋԱՏԿԻ, ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ, ԴԱՏԻ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ ԹՎ. :ՉԽԲ: (1293)»¹:

Պետք է ասել, որ եթե Խույլուբեկն իր արձանագրության մեջ հիշատակել է Ջալալ II-ի իշխանությունը, ապա դրանով նա ճանաչել և ընդունել է Ջալալ Հասան-Ջալալյանի գերագահությունը: Սա ինքնին մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ Ջալալ II-ի իշխանությունը բավականին կշիռ և ազդեցություն է ունեցել:

1311թ. եկեղեցու գավթի արևմտյան պատի հյուսիսային արտաքին հատվածում փորագրված արձանագրությունը հայտնում է, որ Աբուքանն ու իր կինը՝ Մինա խաթունը, Ջալալի իշխանությամբ և Հովհաննեսի առաջնորդությամբ Չարեքտարն ու այլ նվերներ են ընծայում Գանձասարի եկեղեցուն. «[ԿԱՄԱԻՆ Ա]ՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ԱՐՈՒՔԱՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՄԻՆԱԽԱԹՈՒՆ] ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ Ջ]ԱԼԱԼԻՆ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅՈՂ[ԱՆԷՍ]Ի. ՏՈՒԱՔ ՉԱՐԵՔԴԱՐ ԵՒ ԱՅԼ Ը[ՆԾ]Ա. ՏԷՐՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԵՏՈՒՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՍՏՈՒԱԾՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԱԼՈՒՑԻՆ :Բ: ԻՆՁ :Բ: ՄԻՆԱԽԱԹՈՒՆԻՆ[ԻՆ]. ԿԱՍԱՐԻՉՔՆ Ա[ԻՐ]Հ-

---

¹ **Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999, էջ 249:

ՆԻ[Ն] ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ. ԹՎ[ԻՆ] :24: (1311)»²:

Արձանագրության մեջ հիշատակված Չարեքտար բնակավայրն այժմյան Արցախի Հանրապետության Շահումյանի շրջանի հյուսիսարևմտյան մասում Տրտու (Թարթառ) գետի ափին գտնվող գյուղն է:

XIII դարի վերջին Հասան-Ջալալյանների իշխանությունն ընդլայնվում է: Արցախի աշխարհիկ իշխանության հետ միասին նրանց ձեռքն է անցնում նաև Ներքին հաչեն գավառի հոգևոր իշխանությունը:

Ինչպես վերևում տեսանք, արձանագրությունների մեջ հիշատակված իշխան Ջալալ II-ը ներկայացնում էր աշխարհիկ իշխանությունը, իսկ Գանձասարի վանքի առաջնորդ Հովհաննեսն էլ՝ Հասան-Ջալալ-Դոլայի եղբոր՝ Իվանեի որդին, հոգևոր իշխանությունը:

1271թ. Գանձասարի եկեղեցու առաջնորդը՝ Հովհաննեսը, Հասան-Ջալալ-Դոլայի որդի և հաջորդ Աթաբեկ-Իվանեի հրամանով սեփական միջոցներով գնել է Վարդանաթաղը և բազմաթիվ այլ ընծաներ ու նվիրել եկեղեցուն:

Նրա արձանագրությունը փորագրված է եկեղեցու գավթի հյուսիսային մուտքի կիսականարի վրա՝ արտաքուստ. «ԹՎ :2Ի: (1271) ԿԱՄԱԻՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈՅ] ԵՍ ՅՈՒՆԵՍ, ՈՐԴԻ ԻԻԱՆԷԻ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ Ս[ՈՒՐ]Բ ՈՒԽՏԻՍ ԳԱՆՁԱՍԱՐԱ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՏԵԱՌՆ ԽԱՉԻՆՈ ԱԹԱԲԱԿԻՆ, Ի ՅԻՄ ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆՑ ԳՆԵՑԻ ԶՎԱՐԴԱՆԱԹԱՂՍ ՄԻՆ ՉՈՐԵՑ ԵՁՆ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԾԵՔ ՏՎԻ Ի Ս[ՈՒՐ]Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ. ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ ՉՈՒՆՈՒ, ԶԱԿՈՐԱ ՏԱԻՆ ԶԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԻՆՉ ՊԱՏԱՐԱԳ. ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ ՅԱ[ՍՏՈՒԾՈՅ]»³:

Արցախ-հաչենի իշխանաց իշխան Ջալալ II-ի հետագա կյանքի ու գործունեության մասին որևէ այլ տեղեկություն չունենք:

Որպես Արցախի իշխանաց իշխան՝ 1361թ. հիշատակվել է Իվանե II-ը, ով կոչվել է նաև «Մեծ»: Այս մասին տեղեկանում ենք Գանձասարի եկեղեցու հյուսիսային պատի կենտրոնական կամարի ստորին մասի արտաքին հատվածում փորագրված չորստողանոց հետևյալ անավարտ արձանագրությունից. «ԹՎ[ԻՆ] :ՊԺ: (1361) ԻՇԽԱՆՈՒԹԵ[Ա]ՄԲ ՄԵԾԻՆ ԻՎԱՆԷԻ ԵՍ Տ[Է]Ր ԿՈՍՏԱՆԴ ՄԵԾ ՓԱ[ՓԱ]ՔԱՆԱԻՔ ԳՆԵՑԻ ԶՁԱՆԿԱԿԱՆԻՍ [Ի] Ս[ՈՒՐ]Բ ՈՒԽ[Տ]Ս ԲԵՐԻ ԻՄ...»⁴:

² «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Բարխուդարյան Ա., Երևան, 1982, էջ 53:

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Նույն տեղում, էջ 42:

Յավոք, բացի այս անավարտ արձանագրությունից, Իվանե Մեծի մասին այլ տեղեկություն հայտնի չէ:

Ենթադրելի է, որ նա եղել է Ջալալ II Հասան-Ջալալյանի որդին՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ համաձայն Հայաստանում, մասնավորապես Արցախում ընդունված ավանդույթի՝ ավագ որդուն անվանակոչում էին պապի անունով: Իսկ, ինչպես տեսանք արձանագրություններից, Ջալալ II-ի հոր անունը եղել է Աթաբեկ-Իվանե:

XIV դարի վերջերից մինչև XV դարի երկրորդ քառորդի սկիզբը Արցախ-Խաչենի գահերեց իշխանն էր Աթաբեկ-Իվանե II-ի որդի Ջալալ III-ը, ով աղբյուրներում հայտնի է «պարոն» և «մեծ» տիտղոսներով:

Առաջին հիշատակությունը Ջալալ III-ի մասին թվագրված է 1383 թվականի հուլիսի 9-ով. «ՊԼԲ. (1383) էր, մեհեկի ամսի ԻԶ. (26) էր*, որ կազմեցաւ, որ է սուրբ ատարանս Մեծ Կողմանց Խաչենոյ եպիսկոպոսարանէն Մայրաքաղաքէնս, իշխանութեան պարոն Ջալալին, եպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորին Գեռաքարեցին...»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Ջալալ III-ն այստեղ հիշատակված է «պարոն» տիտղոսով:

ՌԻշագրավ է, որ Ծարի հոգևոր կենտրոն Մայրաքաղաքում ընդօրինակված ձեռագրի հեղինակն առաջին հերթին հիշում է Ներքին Խաչենի իշխան պարոն Ջալալի իշխանությունը: Սա վկայում է այն մասին, որ Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանը ենթակա էր Ներքին Խաչենի իշխան Ջալալ III Հասան-Ջալալյանին⁶:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Վերին Խաչենը կամ Ծարը գտնվում էր պարոն Ջալալի III-ի իշխանության ներքո:

Պատմական աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1407-1417թթ. Խաչենի իշխանն էր Ջալալի տոհմակից Ջազան:

Ըստ երևույթին կամ պարոն Ջալալն իր իշխանավարման տարիներից տասն իրականացրել է իր տոհմակից Ջազայի հետ համատեղ, կամ Ջազան նշված ժամանակահատվածում միայնակ է իշխանավարել, որը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է եղել հայրենի երկրից Ջալալ իշխանի երկարատև բացակայությամբ:

* 1383թ. հուլիսի 9-ին (տե՛ս ՌԻՎՐԱՅԵՅԱՆ Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 303):

⁵ Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., նշվ. աշխ., էջ 295:

⁶ ՌԻՎՐԱՅԵՅԱՆ Բ., նշվ. աշխ., էջ 304:

Որպես Խաչենի իշխան՝ Ջազան հիշատակվել է XV դարի սկզբին: Համաձայն Գանձասարի վանքի գավթի արևմտյան պատի հյուսիսային մասում՝ արտաքինից, 1407 թվականին փորագրված արձանագրության՝ Ուլուբեկը՝ Մեջլիսի որդին, իր հայրենի հողատարածքներից մեկը նվիրել է Գանձասարի վանքին Մաթևոս վարդապետի առաջնորդությամբ և Ջազայի իշխանությամբ:

«ԿԱՄԱԽՆ ԱՄՍՈՒԾՈՂՅ ԵՍ ՈՒԼՈՒԲԷԿՍ ՈՐԴԻ ՄԷՂԶԼԻՍԻՆ ՏՈՒԻԻ ԶԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂՆ ԶՈՒՂՏԱՆՈՍԻ ԿՏՈՒՐՆՂ ՈՐ Ի ՎԱՐԴԱԲԵՐԱՆՏ Է ԻԻՐ ԶԱՐՀԱՏՈՎՆ Ի ՍՈՒՐԻԲ ՈՒԽՏՍՂ ԳԱՆՁԱՍԱՐԱ ԻՄ ՀՈԳՈՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՄԱԹԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒՆ ԵՒ Ի ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՂ ԶԱԶԻՆ ԱՐԴ ՈՐՔ ԶՀՈՂՆ ՀԱՆԵԼ ԶԱՆԱՆ Ի ՍՈՒՐԻԲ ՈՒԽՏՍԷՄ ՄԵՐ ՄԵՂԱՏՂՍՂ ՂՐԱՐՏՂԱԿԱՆ ՂԼԻՆԵՆ ԱՌԱՋԻ ՔՐԻՍՏՈՍՅԻ ԵՒ ՄԱՍՆ ԶՈՒՐԱՅԻՆ ԱՌՅԵՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՅԻՇԵՍՑԵՆ ՂՄԵԶՂ ՅՈՒՐԵԱՆՏ ԱՂԱԻԹՄՆ Ի ԹՎԻՆՂ :ՊԾԶ: (1407)»⁷:

Իսկ Ծար գավառի Գետամիջի վանքում 1411 թվականին գրված մի հիշատակարանում Ջազան արդեն ներկայացված է որպես Ծարի բոլոր տանուտերերի գլխավոր. «...իշել ի տէր զամենայն տանուտեարսն աստուածաշէն երկրիս Ծարայ, նախ Ջազին»⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Ջազան այստեղ Ներքին Խաչենի և Վերին Խաչենի կամ Ծարի բոլոր իշխանավորների գահերեցն է: Հաթերքի ճյուղն այլևս չենք հիշատակում, քանզի այն սպառվել էր:

Ջազայի մահից հետո Ջալալ III Հասան-Ջալալյանն իշխանավարել է ևս 14 տարի և վախճանվել 1431 թվականին:

Խաչենի գերագահ իշխան Ջալալ Մեծի մարմինն ամփոփված է Հասան-Ջալալյանների տոհմական տապանատանը՝ Գանձասարի վանքի գավթում:

Գանձասարի եկեղեցու գավթի արևելյան մասում՝ դեպի եկեղեցին տանող մուտքի առջև, այժմ էլ պահպանված մեծ և տափակ, սպիտակ մարմարից, շրջանակներին շղթայաձև զարդերով, երեսին երեք գեղեցիկ վարդյակներով, գանձ որոնողների կողմից երեք մասի բաժանված, այնուհետև կրկին վերականգնված և գերեզմանի վրա դրված տապանաքարի վրա արձանագրված է երեք տող.

«ԱՅՍԷ ԷՂ ՀԱՆԳԻՒՍՂՏ ՄԵԾԻՆ

⁷ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, էջ 54:

⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450թթ.), կազմեց՝ Խաչիկյան Լ., Երևան, 1955, էջ 122-123:

Ջ[ԱԼ]ԱԼԻ[Ն] ԱՂԱԻԹՍ

ՅԻ[Շ]ԵՑԷՔ ԹՎ[ԻՆ] :ՊՁ: (1431)»⁹:

Արցախ-Խաչենի իշխանաց իշխան Ջալալ III Հասան-Ջալալյանի մահից հետո նրան հաջորդել է ավագ որդին՝ Աղբաստը:

Աղբաստի մասին խոսող առաջին արձանագրությունը 1443 թվականից է: Գանձասարի եկեղեցու հյուսիսային պատի արևմտյան անկյունում՝ ստորին մասում, փորագրված հինգտողանոց արձանագրությունը վկայում է, որ Ջալալի որդի տեր Վարդանը Աղբաստի իշխանությամբ Ծակ խաչի հողը նվիրել է Գանձասարի վանքին. «ԿԱՄԱԽՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈՂ]Յ ԵՍ Տ[Է]Ր ՎԱՐԴԱՆ ՈՐԴԻ ԶԱԼԱԼԻՆ ՏՎԻ ԾԱԿ ԽԱՉԻ ՀՈՂՆ Ի Ս[ՈՒՐ]Բ ՈՒԽՏՍ ԳԱՆՁԱՍԱՐԱ ՅԻԾ-ԽԱՆՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ ԱՂՊԱՍՈ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ Տ[Է]Ր ԵՂԻԱԻ Ս[ՈՂ]Ք[Ա] ՏՎԻՆ :Բ: ԺԱՄ ԹՎ[ԻՆ] :ՊՂԲ: (1443)»¹⁰:

Փաստորեն, ինչպես տեղեկանում ենք արձանագրությունից, Ջալալի որդի տեր Վարդանը Աղբաստի եղբայրն էր:

Աղբաստի իշխանության մասին վկայող հաջորդ տեղեկությունը 1456 թվականից է:

Այժմյան Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Առաջածոր գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում գտնված Աստվածաշնչի մի ձեռագրի Հռութի գրքի վերջում գրված է. «Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, փաթիշահութեան Ջայան (Ջահան – Ս. Հ-Ջ.) Շահիս Ուլու պէկս որդի Մէջլիսին՝ թոռն մեծին Ճալալին, ես Շահանշէս որդի Մեհրապին՝ թոռն Արղուրթինի մեր հայրենեացս մէջն խաւք իլաւ (եղավ), պարոն Ուլու պէկին թալեղ (կողմից – Ս. Հ-Ջ.) մէկ մարդ մեռաւ. Արապայ հողին վեր (վեր գնացինք Արապայ հողից), գինացինք պարոն Աղայպաստին մուտ (մոտ – Ս. Հ-Ջ.). երեք սահրատին (երեք սահմանների վերայ) վեր արին կապեց, Արապայ հողն երես Ուլու պէկին, սահրատն շինեց Առաջածորայ ջուրն (դատաւորն սահման որոշեց Առաջածորի ջուրը) ու վեր գայ Յամաք ձորն, ջուրն վեր գայ (իջնում է – Ս. Հ-Ջ.) Յեց դրած քարերն. Պզտիկ Փոսն, վեր գնայ (բարձրանում է – Ս. Հ-Ջ.) Կապն, գեայ գինայ (գալիս գնում է – Ս. Հ-Ջ.) Արապայ ջրթերն, գինայ (գնում է – Ս. Հ-Ջ.) Արապայ հողն, գինայ (գնում է – Ս. Հ-Ջ.) սարն, վեր գինայ (բարձրանում է – Ս. Հ-Ջ.) Սրխէ աղբիւրի հողն, վեր գինայ (բարձրանում է – Ս. Հ-Ջ.) Սթոռ, վեր գեայ (իջնում է – Ս. Հ-Ջ.) Հաւազայ խոռն (իջնէ Աւազի մօտն), վեր

⁹ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, էջ 64:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 55:

գեայ (իջնում է - Ս. Հ-Ջ.) Խառն, վեր գինայ (բարձրանում է - Ս. Հ-Ջ.) Քարհատն, վեր գինայ (բարձրանում է - Ս. Հ-Ջ.) Քարի ջաղացն, գինայ (գնում է - Ս. Հ-Ջ.) գետն (Խաչենագետն է): Այսչանք (այսչափ անդ տեղ է) հանդ տեղ ա Շահանշին, իր հայրենիք է, այլուն պուն բան չկայ (այլում ոչինչ չկայ), որ այլայլում անի, այն նահլաթ լինի (նզովեալ լինի). այս պայմանիս կապած Եղիա եպիսկոպոս առաջնորդ Գանձասարայ վկ. ես Յովհաննէս կաթողիկոս որդի Ջալալին, թոռն մեծին Աթապէկին վկ. ես Աղապաստո որդի Ճալալին վկ. ես Աղէկս որդի Ճալալին վկ. ես Միրզալիս որդի Տուրսունին վկ. Պաստամս վկ. ես Ամիր Հասանս որդի Ճալալին վկ. թ. ՋԵ (1456)»¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հասան-Ջալալյանների տոհմի երկու ժառանգների՝ Ջալալ III Հասան-Ջալալյանի թոռ ու Մեջլիսի որդի Ուլուբեկի և Արղութինի թոռ ու Մեհրաբի որդի Շահանշեի միջև հայրենական կալվածքների հետ կապված վեճ էր առաջացել, որն այնքան էր թեժացել, որ պարոն Ուլուբեկի կողմնակիցներից մեկը սպանվել էր:

Վեճը հանգուցալուծելու նպատակով կողմերը դիմում են իրենց տոհմակցին՝ Արցախ-Խաչենի գահերեց իշխան Աղբաստին: Վերջինս սկզբում երեք սահմանների վրա «արին կապեց»*, այնուհետև որոշեց յուրաքանչյուրին պատկանելիք հողամասերի սահմանները, որոնք գտնվում էին ներկայիս Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Առաջաձոր գյուղի շրջակայքում՝ Գանձասարի եկեղեցուց արևելք¹²:

Կայացած հաշտության վկաներն էին Գանձասարի եկեղեցու առաջնորդ Եղիա եպիսկոպոսը, Ջալալ III-ի որդիները՝ Արցախի կաթողիկոս Հովհաննեսը, Աղբաստը, Աղէկն ու Ամիր-Հասանը, Պաստամը և Տուրսունի որդի Միրզալին:

Գրությունը վավերացված է Հովհաննես կաթողիկոսի կնիքով:

Բազրատ Ուլուբաբյանը, առանց որևէ աղբյուր նշելու, գրել է, թե Արցախ-Խաչենի իշխանաց իշխան «Աղբաստին էլ 1456-ից հետո (թե որքան հետո՝ հայտնի չէ) փոխարինեց նրա ավագ որդի Սայտունը»¹³: Ըստ երևույթին,

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 9, թերթ 14, **Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 257:

* Բազրատ Ուլուբաբյանն այս արտահայտությանը տվել է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Ըստ երևույթին նշանակում է՝ արյունահեղությանը վերջ տվեց: Կամ թերևս որևէ սովորություն է եղել «արյուն կապելու», որով վերջ է տրվել կռվին» (տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 307):

¹² **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 307:

¹³ Նույն տեղում, էջ 310:

Ուլուբաբյանը հաշվի է առել այն հանգամանքը, որ Աղբաստ Հասան-Ջալալյանի անունը՝ որպես Խաչենի գործող իշխան, 1456թ. հետո այլևս որևէ աղբյուրում չի հիշատակվել:

Իշխան Սայտունը ևս, ինչպես իր տոհմակիցներից շատերը, նվիրատվություն է կատարել Գանձասարի վանքին: Այդ առթիվ տաճարի հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում՝ արտաքինից, փորագրված է յոթ տող. «ԿԱՄԱՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՅՏՈՒՆՍ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ԱՐԲԱՍՏ[ԻՆ] ՏՎԻ [Ի]Մ ՀԱՅՐԵՆԱՅՆ ՋՏԱՆԾԱՁՈՐ Ի Ս[ՈՒՐ]Բ ՌԻԽՏԱ ԳԱ[Ն]ՁԱՍ[Ա]ՐԱ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ Տ[Է]Ր ԵՂ[Ի]ՅԻՆ Ս[Ո]Ք[Ա] ԵՏՈՒՆ ՏԱՐԱՆ :Գ: ԺԱՄ ՈՎ ՋԱՅՍ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ՀԱԼ[ՅՐ] Է ԵԿ[Ե]ՂԵՑՈՒՍ :Գ:Ճ:Ժ:Ը: ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՆՁՈՎԱԾ Է: ԹՎԻՍ :ԹՃԺԶ: (1467)»¹⁴:

Յավոք, բացի այս արձանագրությունից, Արցախ-Խաչենի գահերեց իշխան Սայտունի մասին այլ տեղեկություն հայտնի չէ:

Ամենայն հավանականությամբ, նա մահացել է մինչև 1470 թվականը, քանզի 1471թ. գրված արձանագրություններում նրա անունն այլևս որևէ ձևով չի հիշատակվում:

Արցախ-Խաչենի գերագահ իշխան Սայտուն Հասան-Ջալալյանին փոխարինել է նրա որդի Վելիջանը, ով նույնպես Խաչենի գահերեց իշխանն էր, ինչպես ստորև կտեսնենք: Բավարար փաստերի բացակայության պատճառով, սակայն, դժվար է ասել, թե որոշակի որ թվականից է Վելիջանը հաջորդել հորը:

Իշխան Վելիջանի մասին առաջին հիշատակությունը 1473 թվականից է: Խաչենաձորի Գետամիջի Սուրբ Աստվածածին վանքում ընդօրինակված Ավետարանի գրիչ Սարգիսը մասնավորապես գրել է. «Ի Ժամանակիս յայսմիկ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ի վտանգի կայր ազգն քրիստոնէից ի ազգէն անօրինաց, և էր թուականն Հայոց ՋԻԲ (1473)...արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Խաչենաձորոյ,...ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վելիջանին, զոր տէր աստուած ընդ երկայն աուրս արասցէ»¹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, իշխան Վելիջանն այստեղ հիշատակված է «պարոն» տիտղոսով: Գրիչ Սարգսի «...զոր տէր աստուած ընդ երկայն աուրս

¹⁴ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, էջ 42: **Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց**, նշվ. աշխ., էջ 252:

¹⁵ **Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 287: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480թթ.), կազմեց՝ Խաչիկյան Լ., Երևան, 1958, էջ 272:

արասցէ...» խոսքերը մեզ հիմք են տալիս ասելու, որ իշխան Վելիջանը մեծ հարգանք է ունեցել ժողովրդի շրջանում, ինչի համար գրիչը խնդրել է Աստծուն երկար տարիների կյանք պարգևել նրան:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Ծարի իշխանական տան հոգևոր կենտրոն համարվող Գետամիջի Սուրբ Աստվածածին վանքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Ներքին Խաչենի իշխան Վելիջան Հասան-Ջալալյանն անվանվել է «...ի տէրութեան տեղոյս պարոն...», կարող ենք ասել, որ Հասան-Ջալալյանների իշխանական տոհմը, հանձին իշխան Վելիջանի, շարունակում էր պահպանել գահերեցի կարգավիճակը Խաչենի երկճյուղ, իսկ այս ժամանակներում արդեն բազմաճյուղ դարձած (նկատի ունենք Ծարի Դոփյան իշխանական տան բաժանվելը երեք մանր ճյուղերի)¹⁶ իշխանական տոհմերի մեջ:

Ինչպես Հասան-Ջալալյան տոհմի շատ ներկայացուցիչներ, այնպես էլ Արցախ-Խաչենի գահերեց իշխան Վելիջանն ու իր եղբայրներն ամենայն հոգաձույթուն են ցուցաբերել իրենց նախապապի կառուցած եկեղեցու՝ Գանձասարի նկատմամբ: 1480թ. իշխանն իր եղբայրների հետ միասին Աշմանա կոչված հողատարածքը կամ հանդամասը նվիրել է Գանձասարի վանքին:

Այդ մասին է վկայում Գանձասարի եկեղեցու հարավային պատի կենտրոնական մասում՝ արտաքին հատվածում, փորագրված հինգտողանոց արձանագրությունը. «ԿԱՄԱԻՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈՂ]Յ ԵՍ ՎԷԼԻՃԱՆ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐՔՍ ԻՄ ՈՐԴԻ[Ք] ՍԱՅՏՈՒՆԻՆ ԹՈՌՆ ՄԵԾԻՆ ԱՂՊԱ[Ս]ՏՈՒ ՏԵԱՌՆ ԽԱՉԻՆՈՒ ՏՈՒԱՔ ԱՇՄԱՆԱ ԻԻՐ :Դ: (4) ՍԱՀՄԱՆԱԻՆ Ի Ս[ՈՒՐ]Բ ՈՒԽՏՍ ԳԱՆՁԱ- [ՍԱՐԱ] ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ Տ[Է]Ր ՆԵՐՍԷՍԻ ԹՎ[ԻՆ] :ՋԻԹ: (1480)»¹⁷:

Պետք է ասել, որ հիշյալ արձանագրությունն իշխան Վելիջանի մասին վկայող երկրորդ հիշատակությունն է պատմության մեջ:

Իշխան Վելիջան Հասան-Ջալալյանի մասին վկայող հաջորդ հիշատակությունը XVI դարի սկզբից է: 1507 թվականին նա կանգնեցրել է մի խաչքար, որի վրա փորագրել է տվել արձանագրություն: Խաչքարի կտորված լինելու պատճառով ընթերցվում է միայն արձանագրության՝ խաչքար կանգնեցնելու հատվածը, և անհնար է պարզել, թե ինչ նպատակով է այն կանգնեցվել. «Ի

¹⁶ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 334:

¹⁷ «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ V, էջ 44: Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., նշվ. աշխ., էջ 253:

ԹՎԻՍ :ՋԾԶ: (1507)...ԵՍ ՎԵԼԻՃԱՆՍ՝ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ՍԱՅՏՈՒՆԻՆ, ԹՈՐՆ ՄԵԾԻՆ ԱՂԲԱՍՏՈՅ ԿԱՆԳՆԵՑԻ [Զ]ԽԱԶՍ...»¹⁸:

Պետք է նշել, որ 1507 թվականից հետո այլևս իշխան Վելիջան Հասան-Ջալալյանի կամ նրա գործունեության մասին վկայող որևէ տեղեկություն չկա:

Համաձայն իշխան Վելիջանի մասին խոսող Խաչենաձորի Գետամիջի Սուրբ Աստվածածին վանքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանի և վերոհիշյալ երկու արձանագրությունների՝ Վելիջան Հասան-Ջալալյանը Խաչենի գահերեց իշխանապետի աթոռը զբաղեցրել է մոտավորապես քառասուն տարի¹⁹:

Եվ այսպես, վերևում հիշատակված անհերքելի փաստերի քննության հիման վրա, ամփոփելով Արցախ-Խաչենի տեր Հասան-Ջալալյանների գործունեությունը XIV-XV դարերում, վստահաբար կարող ենք ասել, որ XV դարում ևս ոչինչ չէր փոխվել Խաչենի իշխանության երկու ճյուղերի փոխհարաբերություններում: Ներքին Խաչենի Հասան-Ջալալյանները պահպանում էին իրենց գերակա դիրքերը, որոնց ենթակա էին Ծարի Դոփյաններն ու նրանցից տրոհված մյուս մանր իշխանությունները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է Արցախի Հասան-Ջալալյանների իշխանական տոհմի գործունեությունը XIV-XV դարերում:

Հիմնվելով վիմագիր արձանագրությունների, մատենագրական տեղեկությունների, ինչպես նաև հիշյալ տոհմի գործունեության մասին քննվող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հրապարակված գիտական աշխատությունների վրա՝ ներկայացվել է տոհմի անցած ճանապարհը XIV-XV դարերում:

Հետազոտության մեջ ցույց է տրվել, որ նշված ժամանակաշրջանում ևս ոչինչ չէր փոխվել Խաչենի իշխանության երկու ճյուղերի՝ Ներքին Խաչենի և Ծարի փոխհարաբերություններում: Ներքին Խաչենի Հասան-Ջալալյանները պահպանում էին իրենց գերակա դիրքերը, որոնց ենթակա էին Ծարի Դոփյաններն ու նրանցից բաժանված մյուս մանր իշխանությունները:

Բանալի բառեր – իշխանաց իշխան, գերագահություն, պարոն, տոհմակից, կալվածք, հիշատակարան:

¹⁸ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 312:

¹⁹ Նույն տեղում:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИНАСТИИ АСАН-ДЖАЛАЛЯНОВ В XIV-XV ВЕКАХ

СТЕПАН АСАН-ДЖАЛАЛЯН

В данной статье представлена деятельность арцахской княжеской династии Асан-Джалалыанов в XIV-XV веках.

Основываясь на литографии, библиографических сведениях, а также на опубликованных научных трудах, касающихся деятельности династии рассматриваемого периода, представлен пройденный путь этого княжеского рода в XIV-XV веках.

В исследовании показано, что в рассматриваемый период ничто не изменилось во взаимоотношениях между двумя ветвями княжества Хачена: Нижнего Хачена и Цара. Асан-Джалалыаны Нижнего Хачена сохранили свое доминирующее положение, им подчинялись Допяны из Цара и отделенные от них остальные мелкие княжества.

Ключевые слова – Князь князей, верховный правитель, парон, родственник, поместье, рукопись.

THE HASAN-JALALYAN DYNASTY IN XIV-XV CENTURIES

STEPAN HASAN-JALALYAN

This article presents the activities of the principality of Hasan-Jalalyan dynasty of Artsakh in the XIV-XV centuries.

Based on lapidary records, the inscriptions and the colophons of the manuscripts, other bibliographical information, as well as on scientific publications of the time that are being studied, Stepan Hasan-Jalalyan has traced the path of the principality of Hasan-Jalalyan dynasty in the XIV-XV centuries.

This study reveals that in that period of history there was no change in the relationships between the two branches of the principality of Khachen: Lower Khachen and Tsar. The Hasan-Jalalyans of Lower Khachen continued to have dominant authority over the Dopyans of Tsar and over small principalities into which Tsar was divided as well.

Key words – Prince of Princes, the supreme ruler, paron, kinsfolk, estate, manuscript.